

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI**

KURS ISHI

MAVZU : Xayol va muammoli vaziyat

Bajardi: Pedagogika psixologiya ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Egamova Gulrux

Ilmiy raxbar:

p.f.n T. G. Suleymanova

Andijon 2015

KIRISH

1 XAYOL TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

2 XAYOL VA MUAMMOLI VAZIYAT

3. XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR.

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Kirish

Bizning ongimizda o'zimiz ilgari idrok qilgan ob'ektlar to'g'risidagina emas, shu bilan birga, biz idrok qilmagan ob'ektlar (narsalar, voqealar, shaxslar, joylar va shu kabilar) to'g'risida ham tasavvurlar bor. Masalan, garchi biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo'lmagan, Mirniy pasyolkasidagi tadqiqotchilarimizning hayotini va ishini ko'rmagan bo'lsak ham, lekin ular haqida bizning tasavvurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq o'tmishidagi voqealar to'g'risidagi tasavvurga egamiz, o'n, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo'lishini tasavvur qilamiz va hokazo. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu tasavvurlarni xayolimiz yaratib, beradi, xotira tasavvurlaridan farq qilgan bu tasavvurlar xayol tasavvurlari yoki fantaziya tasavvurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasavvurlar) faqat ongning sub'ektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odamlarning hayoti va faoliyatida og'zaki va yozma nutqda ifodalanadilar; narsalarda, buyoqlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

SHunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Odamning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaqqat bog'lanishlarning miyada gavdalanishini va bu bog'lanishlar bir-biri bilan tutashib, yangi tarzda paydo bo'lishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamok kerak.

Ogning boshqa funktsiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odamning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmok uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o'zgartira berganlar va uni o'zlariga buysundira berganlar. O'zgartira bermok, va yarata bermok uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yo'llar bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan.

Bora-bora odamning xilma-xil ehtiyojlari – ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari, xayol ham rivojlana borgan.

Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'layotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida harakter, alohida yo'nalish kasb qilaveradi.

I. XAYOL TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA.

Xayol tasavvurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasavvurlaridan farqi shuki, xayol tasavvurlari tajribamizda orttirilgan ob'ektlarga ega emas. Xo'sh, odamlarning ongida bu obrazlar qaerdan va qanday qilib paydo bo'ladi, degan savol tug'iladi.

Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega bo'lmay, yo'q, narsadan paydo bo'lishi mumkin emas.

Muayyan bir ehtiyoj mavjud bo'lgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari-xayol tasavvurlari insonning *tajribasiga* va *xotira tasavvurlariga* asoslanib hosil bo'lishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasavvurlar xayol tasavvurlarini vujudga keltirishga asos bo'ladigan materialdir. Masalan, biz muzlar to'g'risida, qorong'ilik va yorug'lik to'g'risida, sovuq to'g'risida, suv to'g'risida, ko'p va shu kabilar to'g'risida tajribada orttirgan tasavvurlarimiz bo'lgani sababli, Antarktika va Janubiy qutb to'g'risida tasavvur qilishimiz mumkin. Xayol jarayonida bizda mavjud bo'lgan kerakli tasavvurlar albatta ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

Lekin xayol jarayoni tasavvurlarni gavdalantirishdan va ularni shunchaki bir-biriga

qo'shishdan iborat bo'lmaydi. Xayol jarayonida xotira tasavvurlari shunday qayta ishlanadiki, buning natijasida yangi tasavvurlar hosil bo'ladi.

Xayolning spetsifik faoliyati xotira tasavvurlarini o'ziga xos analiz va sintez qilishdan iborat bo'ladi.

Xayol uchun material bo'ladigan tasavvurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga, ko'pincha, to'liq, holda kirmasdan, balki qisman kiradi. SHu sababli, xayol jarayonida mavjud tasavvurlarni gavdalantirish bilan birlikda yoki uning ketidan analiz qilish ya'ni tasavvurlarni bo'lak-bo'lak qilib bo'lish va shu tasavvurlarning ayrim qismlarini hamda elementlarini ajratib olish faoliyati ro'y beradi.

So'ngra xayolning sintez qilish faoliyati ro'y beradi. Muayyan tasavvurdan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavvurlar bilan yoki boshqa tasavvurlarning elementlari bilan qo'shish va bir turkum qilish jarayoni ro'y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur xayol tasavvuri vujudga keladi.

Xayolning sintez qiluvchi faoliyatining oddiy formasi agglyutinatsiyadir. Agglyutinatsiya– ayrim elementlarni yoki bir necha buyumlarning qismlarini bitta obraz qilib qo'shish va shularning kombinatsiyasidir. Masalan, xalq xayolining mahsuli bo'lgan rusalka (suv pariysi) obrazi xotin (bosh va gavdasi), baliq, (dumi) va yashil suv o'simligi (sochlari) obrazlaridan yaratilgan. Xuddi shuningdek, Bulbuli go'yo deganimizda xalq tasavvurida har bir narsani bilib aytib beradigan odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gavdalanadi, bunda ham biz odam va qush obrazidan bitta obraz yaratilganligini ko'ramiz. Yozuvchilar adabiyotdagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning sintez va analiz qiluvchi murakkab faoliyatining xarakterli hususiyatlari ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. har bir badiiy obraz bitta obrazda, o'ziga xos ravishda birlashtirilgan tasavvurlarning qismlari, elementlaridir yoki butun bir tasavvurlarning o'zidir.

L.N.Tolstoy, men Natasha obrazini («Urush va tinchlik») yaratayotganimda uning ayrim belgilarini xotinim Sofiya Andreevnadan, boshqa xil belgilarini singlisi Tatyānadan olganman, shularning hammasini «yanchib aralashtirganman» va shu tariqa Natasha obrazi kelib chiqqan, deb yozgan edi.

I.S.Turgenev, menda qahramon obrazini yaratish jarayoni o'zimga juda kuchli ta'sir qilgan taassurotdan boshlanadi degan edi. U biror konkret odamda – Ivanda, Pyotrda, Fyoklada «qandaydir juda taassurotli» bir hususiyat borligini payqab qolar ekan. «Men unga obdan razm solib yuraman, xo'p o'ylayman; so'ngra o'sha Fyokla, o'sha Pyotr, o'sha Ivan ko'zimdan qayoqqadir g'oyib bo'ladi, lekin ular menda qoldirgan taassurot saqlanib qoladi va yetiladi. Men bu shaxslarni boshqa shaxslar bilan taqqoslayman, ularni har xil harakatlar doirasiga kiritaman, shu tariqa menda alohida bir butun odam hosil bo'ladi...»

Xotira tasavvurlarini qayta ishlash, yangi obrazlar yaratish jarayonida xayol faoliyati tasavvur qilinadigan buyumlarni kattalashtirishda yoki kichraytirishda ifodalanishi mumkin. Bu kattalashtirish yoki kichraytirish ba'zi hollarda buyumning hamma qismlariga nisbatan mutanosib, proporsional bo'lishi mumkin. CHunonchi, rus ertaklarida pahlavonlarni «qad ko'targan daraxtdan baland, sayr qilib yurgan bulutdan sal past» qilib ko'rsatiladi. Mahmur «qozi Muhammad Rajab to'g'risida...» nomli hajviy she'rida Qozi Muhammadning bo'yini terakka o'xshatib, «Bo'yi chunonam uzunki, misli terak, osmon shipiga ilsang bo'ladi tirgak» deydi. Sviftning «Gulliverning sayohati» romanidagi juda katta odamlar bilan liliputlarning obrazlari mana shunday obrazlardir. O'zbek xalq ertaklaridagi «boshi bulutga tegadigan pahlavonlar» yoki «kichkina mitti xonxo'jani yiqitti» so'zlarida ifodalangan obraz ham shunday obrazlardir.

Kattalashtirish yoki kichraytirish mutanosib bo'lmasligi, proporsional bo'lmasligi ham mumkin, xayol jarayonida buyumning faqat ayrim qismlarigina kattalashtirilishi yoki kichraytirilishi mumkin. Buyumning faqat bir qismini bunday kattalashtirish yoki kichraytirishni *aktsentirovka* deyiladi. Aktsentirovka, asosan, karikatura tariqasidagi tasavvurlarda va suratlarda namoyon bo'ladi. CHunonchi, san'atkor biron imperialistning karikatura tariqasidagi obrazini yaratmoqchi bo'lsa, uning og'zini juda katta, tishlarini sulohmonday, panjalarini uzun va chovut solib turganday, qornini qappayib chiqqan qilib, bo'rttirib ko'rsatadi.

San'atkor ko'p shaxslarga xos bo'lgan o'xshash belgilarni o'xshata olish, bo'rttirib aktsentlash va umumlashtirish yo'li bilan tipik obrazlar yoki tiplar yaratadi. Lermontovning aytishiga qaraganda, uning asarida tasvirlangan Pechorin «aynan ko'chirilgan surat bo'lsa ham lekin yolg'iz bir kishining surati emas, bu surat hozirgi bo'g'indagi barcha ayb va nuqsonlarni o'zida to'la ifodalagan suratdir».

Tip – individual obrazdir, ammo bu obrazda butun bir gruppaga, sinf, millat kishilarining eng karakterli belgilari birga bilib, yahlit aks ettiriladi yoki ifodalanadi.

Xayolning xarakterli xususiyati yana shuki, u bevosita vaziyatdan «ajralib» chiqqa oladi va makon hamda zamon jihatidan hozirgi vaziyatdan uzoqlashgan yangi vaziyatga «o'ta oladi». SHuning uchun ham ko'pincha «Xayol osmonida sayr qilib yurish kabi bir narsa»,– deb gapiradilar. Xayol faoliyati tufayli biz, hozirgi paytda bizning oldimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini yaratamiz. Biz bu obrazlarni uzoq o'tmishga nazar tashlab, tarixiy voqealarni, tarixiy shaxslarni tasavvur qilib yaratishimiz yoki kelajakka – ertagi, bundan bir yil, besh yil va yuz yillar keyingi davrga – o'z turmushimizning kelajagiga nazar tashlab, o'z kelajagimizning obrazlarini va ideallarini yaratishimiz mumkin. Biz jahonning hamma mamlakatlarini xayolimizda kezib chiqib, geografik ob'ektlarning obrazlarini yaratamiz, yulduzlar va planetalar hamda raketalarda bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni tasavvur qilib, yulduzlar olamida

kezamiz. Xayolning bunday «ko'chish» qobiliyatining qay darajada o'sganligi xayolning nechog'li keng va boy bo'lishini ko'rsatadi.

Xayol jarayonlaridagi odam tafakkuri katta o'rin oladi. Biror yangi obraz yoki tasavvurlar sistemasini yaratishda odamning o'ylab qo'ygan biror murodi amalga oshiriladi, biror vazifa hal qilinadi.

Ko'pincha har turli abstrakt nazariy fikrlar xayol yo'li bilan yaratiladigan konkret obrazlarda ochib beriladi. Odatda, har bir rassom, shoir, kompozitor ijod qilish jarayonida biror masalani hal qiladi, o'ziga biror nimani aniqlab oladi yoki boshqalarga tushuntirib beradi. Lekin u o'zining fikrlarini umumiy va abstrakt tushunchalarda ochib bermasdan, balki konkret obrazlarda ochib beradi. Masalan, I.A.Krilov «Oqqush, qisqichbaqa va cho'rtanbaliq» masalida «O'rtoqlar ahil bo'lmasa, ularning ishi yurishmaydi», – degan fikrni obrazli qilib ochib beradi. Biz har bir she'riy asardan, har bir badiiy suratdan, muzika asaridan shu asarlarda yaqqol, obrazli qilib ochib beriladigan asosiy fikrni, asosiy ideyani qidiramiz.

Xayol tasavvuridagi abstrakt tushunchalar ham har xil allegoriyalarda, metaforalarda va boshqa simvolik obrazlarda konkretlashgan bo'ladi. CHunonchi kuch yoki g'urur to'g'risidagi fikr azaldan beri sher yoki Semurg' qushning yaqqol obrazida simvolik tarzda ifodalanadi, imillab yurish to'g'risidagi fikr toshbaqa obrazida ifodalanadi va hokazo.

So'ngra, tafakkur, xayol faoliyatini tartibga, sistemaga solib turadi.

CHunonchi, yozuvchi ko'p iboralardan iborat badiiy asar yaratayotganida uning tafakkur faoliyati shu obrazlarni muayyan tartibga keltirishda, bir butun qilib birlashtirishda ifodalanadi.

Ixtirochi yangi mashina yaratayotganida unda dastlab, shu, mashinaning ayrim qismlari va detallari hamda ularning qanday tuzilishi va ishlashi to'g'risida umumiy bir fikr va tasavvur hosil bo'ladi. Ixtirochi fikr yuritish jarayonida mazkur ayrim tasavvurlardan hosil bo'lgan bo'lajak mashinaning bitta murakkab obrazini yaratadi.

Xayol jarayonlari mana shu hususiyatning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stining ishida muayyan sistema borligida bo'lsa kerak.

Tafakkur tufayli xayol jarayonlari tartibga va sistemaga solinibgina qolmasdan, shu bilan birga, «to'xtatilib», nazorat qilinib ham turadi. Tafakkur yaxshi o'smagan bo'lsa, bilim kam bo'lsa, fantaziya juda uzoqqa «uchib ketishi» va voqelikka hech qanday o'xshashlik tomoni qolmasligi mumkin. Qadimgi greklar yaratgan mifologiya (afsonalar), ko'p darajada ular bilimining cheklanganligi va tafakkurlarining shu bilim darajasiga yarasha bo'lganligi mahsulidir.

Xayol tasavvurlarining paydo bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Har kimga ham ma'lumki, shu tasavvurlarning ko'pi boshqa kishilar aytib bergan hikoyalarning ta'siri ostida, shuningdek,

o'qish jarayonida, ayniqsa she'riy asarlarni va badiiy adabiyotning boshqa turlarini o'qish chog'ida paydo bo'ladi.

Bunda yana quyidagilarga e'tiborni jalb qilish zarur.

Xayol obrazlari, garchi tasavvurlar deb atalsa ham, lekin bu tasavvurlar o'zlarining bir qancha hususiyatlari bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi.

1. Yuqorida aytib o'tilganidek, xotira tasavvurlari ilgari idrok qilingan buyumlar obrazining gavdalanishidir. Xayol tasavvurlari esa xotira tasavvurlarini murakkab ijodiy qayta ishlash natijasida vujudga keladi. Xayol tasavvurlari xotira tasavvurlarining takrorlanishi emas, balki yangicha hosil bo'lgan tasavvurlardir.

2. Xayol tasavvurlari ko'pincha o'zining ko'proq, to'liq bo'lishi, lo'nda va yorqin bo'lishi bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi. SHu jihatdan qaraganda, xayol tasavvurlari idrok obrazlariga yaqinroq bo'ladi.

3. Tasavvur ob'ekti bilan tanishlik hissi va shu ob'ekt real mavjud bo'lib turibdi yoki mavjud bo'lgan, tasavvurning mazmuni ob'ektga muvofiq keladi degan ishonch xotira tasavvurlariga xos belgilardir. Bunda mana shunday ishonch idroklarning ob'ektivligiga bo'lgan ishonchga yaqinroqdir.

Ammo xayol tasavvurlari esa hamisha alohida bir «yangilikni» va «noma'lumlikni» his qilish tuyg'usini beradi. SHu sababli xotira tasavvurlari tasavvur qilingan narsaning mavjudligiga yoki xaqiqatan mavjud bo'lganligiga yohud mavjud bo'lajagiga alohida ishonch hissi bilan bog'langan bo'ladi va tasavvurning mazmuni shu narsaga muvofiq degan alohida hisni vujudga keltiradi.

Bunda tasavvur qilingan narsaning realligiga to'la ishonch bo'lishi mumkin va buning realligiga shubhalanish, ishonmaslik va hatto bu reallikning inkor qilinishi ham mumkin.

Xotira tasavvurlari o'tmishda ko'rilgan va eshitilgan narsalarning esga tushishi bilan bog'langan bo'lib, passivroq xarakterga egadir. Xayol tasavvurlarining ko'pchiligi o'zining faolligi bilan farq qiladi: bu tasavvurlar masofa yoki vaqt jihatdan birmuncha olisroqqa intilish bilan bog'langandir.

Xayol tasavvurlarining bu hususiyatlarini shu narsa bilan izohlash mumkinki, bu tasavvurlar ehtiyojning kuchli ravishda namoyon bo'lishi natijasida, insonda qiziqish va ideallar borligi sababli, insonda xilma-xil hissiyotlar va jumladan yangilikni his qilish tuyg'ulari paydo bo'lganligi natijasida vujudga keladi.

2. XAYOL TURLARI.

Xayol har xil turlarda namoyon bo'ladi. Tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol – xayol turlari jumlasidan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Tasavvur xayoli va ijodiy xayol.

Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o'tmishda aslida mavjud bo'lsa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar to'g'risida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytamiz. Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan so'zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Mana shu hamma misollardagi tasavvur ob'ektlari hozir yoki o'tmishda aslida bo'lgan bo'lsada, lekin biz o'zimiz bevosita idrok qilmagan ob'ektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam o'zi ko'z oldiga keltirayotgan obrazning ob'ekti haqiqatan ham muayyan joyda bo'lganligini yoki muayyan vaqtda bo'lganligini anglaydi. Tasavvur xayolining xarakterli xususiyati ham mana shudir.

Masalan, arxiv hujjatlari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda bo'lib o'tgan voqealarni shu materiallar asosida ko'z oldiga keltiradi.

Kimdir – biron ma'lum bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosida biron bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasavvur xayoli bo'ladi. Masalan, badiiy asarni o'qiganimizda badiiy suratni ko'rganimizda, texnika chertyoqlarini va sxemalarini o'qiganimizda hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarning, tabiat manzaralarining, voqealarning obrazlari paydo bo'ladi. Bunda boshqa shaxslar yaratgan tayyor obrazning o'zigina o'zlashtiriladi, deyish mumkin. Bunda muayyan bir obrazni tasavvur qilish ko'p jihatdan avtorning yaratgan obrazi qanday usullar bilan bunyod qilinganiga bog'liq bo'ladi, avtorning badiiy mahoratiga bog'liq bo'ladi, lekin, shu bilan birga, tasavvur qilinayotgan obrazning muayyan bir darajadagi mazmuni, to'liqligi, yorqinligi shu obrazni idrok qiluvchi odam xayolining qay darajada o'sganligiga ham bog'liq bo'ladi. Har bir kishi o'qiyotganida, ko'rayotganida, eshitayotganida ob'ektga muvofiq o'z obrazini yaratadi. Masalan, L.N.Tolstoyning «Anna Karenina»

romanini o'qigan har bir kitobxon Annaning, Vronskiyning, Levinning va boshqalarning ma'lum darajada o'ziga (shu kitobxonga) xos bo'lgan obrazini yaratadi.

Geografik kartalarga ko'z yuritilgan vaqtda va geografiyaga doir kitoblarni o'qigan vaqtda ham, odamda real geografik ob'ektlarning– tog'lar, daryolar, dengizlar, o'rmonlar va shu kabilarning obrazlari vujudga keladi. Chertyoqlar va suratlarni ko'zdan kechirayotgan kishida ishlab turgan mashinalarning tegishli obrazlari vujudga keladi.

O'qitish jarayonida o'quvchilarda tasavvur xayoli ularning, shaxsiy tajribalarida uchramagan yoki zamon va makon jihatidan ularga uzoq bo'lgan ob'ektlar to'g'risidagi bilimlarni o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, tarixga, geografiyaga, kosmografiyaga va boshqa shu kabi fanlarga doir bilimlar mana shunday tasavvur xayoli jarayonida

o'zlashtirilgan bilimlardir.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yaratadi. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Ixtirochining yangi mashina, yangi asbob proektini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Tadqiqotchining biror gipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir.

Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi. Avvalo yaratilayotgan obrazning ob'ekti xaqiqatda yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. So'ngra, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlari o'sha obrazni yaratishga rag'batlantiradi, shu obrazning yaratilishi o'sha obrazni yaratayotgan odamdagi shaxsiy tasavvurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, o'sha odam xayolining alohida ijodiy xislatlariga bog'liq bo'ladi.

Ijodiy xayol obrazlari so'zlarda yoki moddiy ob'ektlarda gavdalantirilishi, tasvir qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol san'atning hamma turlarida - poeziyada, muzikada, tasviriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo'jaligidagi novatorlikda, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo'ladi. Ijodiy xayol jarayonida odam o'z ongida faqat yangi mazmun yaratibgina qolmaydi, shu bilan birga, ob'ektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi.

SHuni nazarda tutish kerakki tasavvur xayoli bilan ijodiy xayol o'rtasidagi farq faqat nisbiy farqdir. Ijodiy xayol jarayonida bo'lgani kabi, tasavvur xayoli jarayonida ham ob'ektlarning obrazlari yaratiladi, yangidan ijod qilinadi, Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy protsessdir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir.

Orzu – ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish – ko'nglimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. CHunonchi, yosh yigit qanday qilib kelgusida pedagog, injener, tokarъ, vrach, traktor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lishni orzu qiladi. Boshqa bir yigit qanday qilib kelajakda Vatan faxrlanadigan katta qahramonlik ko'rsatishni orzu qiladi.

SHirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo'lmagan xayol jarayonidir. SHirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar ko'z o'ngidan birin-ketin betartib o'ta beradi. Bu tasavvurlar jarayonini tafakkur tartibga solmaydi. Orzularda bo'lgani kabi, shirin xayol surishda ham, asosan, o'zimiz xush ko'rgan obrazlar paydo bo'ladi. SHu

sababli, ko'pincha, shirin xayol surish odamga huzur bahsh etadi.

SHirin xayolga botish, odatda, odam passiv, irodasi bo'shashgan paytda, masalan, qattiq charchagandan keyin istirohat qilayotgan vaqtda, ko'z uyquga ketayotgan va uyqudan uyg'ongan vaqtda (odam uxlab borayotgan yoki uyqudan uyg'onayotgan paytlarda) paydo bo'ladi. SHirin xayol surish nerv sistemasi betoblanib holsizlangan vaqtda, ba'zan psixik kasalliklar vaqtida, isitma chiqayotganida, nerv sistemasi (alkogol, kokain, morfiy bilan) zaharlangan vaqtda paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol.

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda aktiv ishtirok qilmaydi. Obrazlar bu holda o'z-o'zidan paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz xayol avvalo qondirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tug'iladi. Masalan, odam suvsiz cho'l-biyobonda yurib, juda chanqab qolgan vaqtida uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'la boshlaydi.

Biror narsa yoki hodisani idrok qilish, tasavvur qilish, biror fikr, nutq, hislarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi. CHunonchi, tarix, geografiyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va ayniqsa badiiy asarlarni o'qigan vaqtda bizning ongimizda turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'ladi. Muzika tinglagan vaqtda ham xuddi shunday bo'ladi. Badiiy asarlarning xususiyati shundaki, biz bu asarlarni idrok qilayotganimizda (o'qiyotganimizda, ko'rayotganimizda, tinglayotganimizda), ular bizda beixtiyor xayol paydo qiladi.

Orzu va shirin xayol surish, ko'pincha, beixtiyor paydo bo'ladi.

Bizning tush ko'rishimiz ham ixtiyorsiz xayol faoliyatidir. Odatda, kishi qattiq uxlamagan vaqtida tush ko'radi; uyqu vaqtida, garchi zaif holda bo'lsa ham, har holda, tug'iladigan sezgilar, kishi organizmining holati va ehtiyojlari, shuningdek, kishi bedor yurgan chog'ida tuyg'usida kechirgan hissiyotlar, uyqu vaqtida beixtiyor paydo bo'ladigan tasavvurlar odamning tush ko'rishiga sabab bo'ladi.

Masalan, biz salqin uyda issiq ko'rpa yopinib, uxlab yotdik; kechasi qo'limiz yoki oyog'imiz ochilib qolganida biz sovuq qota boshlaymiz. Mana shu sovuqni sezish xayolni ishga soladi, o'shanda, masalan, biz shunday tush ko'ramiz biz qor bosgan yo'lda oyoq yalang ketayotgan bo'lamiz, o'zimizni sovuqdan panaga olishga harakat qilamiz, Issiq binoga kirib olishga ko'p urinamiz-u, lekin buni uddalay olmaymiz va hokazo.

I.P.Pavlovning fikricha, tush ko'rishning fiziologik asosi «ilgarigi ta'sirotlarning» nervda qoldirgan izlari juda kutilmagan bir tarzda bir-biri bilan bog'lanishidadir.

Xayolning beixtiyor jarayonlari betartib ravishda o'tmay, balki muayyan bir narsaga yo'nalgan bo'ladi. Bu yo'nalish shaxsning ehtiyojlari, maqsadlari, hissiyotlari, tevarak-atrofdagi

voqelikni idrok qilishi, uning ustun turgan tasavvurlari va fikrlari bilan belgilanadi.

Ixtiyoriy xayol oldindan belgilangan maqsadga yo'nalgan bo'ladi, muayyan obrazni yaratish uchun zarur bo'lgan materialni tanlash, iroda kuchini ishlatish yo'li bilan vujudga keladi. SHaxs tashabbusi bilan o'z oldiga maqsad qo'yishi mumkin, masalan: rassom, shoir o'zi chizmoqchi bo'lgan suratning yoki o'z she'riy asarining temasini o'zi belgilaydi. Albatta, badiiy asarda ijtimoiy vazifalar ifodalanadi, lekin asarning konkret temasi, shu temaga muvofiq keladigan kompozitsiya rassomning, shoirning o'z tashabbusi bilan belgilanadi.

San'at asarlarining hammasi avvalo-ixtiyoriy xayol mahsullaridir. Ixtiyoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan ajralgan holda ro'y bermaydi: ixtiyoriy xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol momentlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, muzika ijodiyotining she'riy yoki boshqa bir ijodiyotning ixtiyoriy faoliyat tariqasida o'tadigan murakkab jarayonlari ko'pincha beixtiyor qilinadigan xayol faoliyatini ham o'z ichiga oladi. SHoirilar, rassomlar muayyan temada o'z asarlarini (ixtiyoriy ravishda) yaratayotganlarida, ba'zan beixtiyor paydo bo'lgan obrazlar, hislar, fikrlarga berilib ketgandek bo'ladilar.

Mana shunday beixtiyor ijodiy protsessni ko'rsatuvchi bir necha misol keltiramiz.

Rus shoiri A. V. Kol'tsov bunday deb hikoya qiladi: «Men otamning qo'ylari bilan cho'lda tunab qolgan edim. Tun tim qorong'i edi, hammayoq shu qadar jimjit ediki, o'tlarning shitirlagani ham eshitilar edi. Tepamdagi osmon ham baland, qorong'i edi, undagi yulduzlar yarqirab ko'rinardi. Uyqu kelmasdan osmonga tikilib yotdim. To'satdan miyamda she'rlar to'g'ila boshladi. SHu vaqtgacha miyamni nuqul poyma-poy, bir-biriga bog'lanmagan qofiyalar band qilib yurar edi, «endi bo'lsa shu qofiyalar muayyan shaklga kirdi. Men bezgak tutgandek, sapchib o'rnimdan turdim, mening bu holatim tush emasligini tekshirib ko'rmoq uchun she'rni baland ovoz bilan o'qiy boshladim. O'z she'rlarimga o'zim quloq solayotganimda menda g'alati bir his paydo bo'ldi».

I.A.Goncharov o'zining ijod qilish vaqtidagi faoliyati to'g'risida quyidagilarni aytgan: «Menda hamisha bitta obraz va shu bilan birga asosiy motiv bor, ana o'shaning o'zi hamisha meni olg'a sudraydi, men bo'lsam yo'l-yo'lakay duch kelgan narsani, ya'ni shu obrazga yaqin bo'lgan narsani to'satdan ilib oladigan, ana shunda jon-dilim bilan, jadal ishga tushaman, qo'lim yozishga ulgurolmay qoladi. Ammo miyam ishlay beradi, turli basharalar meni sira tinch qo'ymaydilar, oldimga kelib jilvalanadilar, turli alfozda ko'rinadilar, ularning barini eshitaman, aksari, nazarimda ularni men uylab chiqarganim yo'qdek, ular barchasi mening ko'z oldimda gir-kapalak bo'lib, aylanib yurgandek tuyuladi va men ularga qarab turib, yaxshi o'ylasam bo'lganidek fahmlar edim».

P.I.CHaykovskiy o'zining ijodiy holati to'g'risida bunday deb yozgan edi: «...ba'zan butunlay yangi mustaqil muzika mavzui paydo bo'ladi. Uning qaerdan paydo bo'lishi bilib bo'lmaydigan bir sirdir.

Masalan, bugun ertalabdan boshlab men o'zim ham tushuna olmaydigan va qaerdan paydo bo'lganligini o'zim ham bilmaydigan jo'shqin ilhomga berilib ketdim, shu narsani oldindan bilamanki, shunday jo'shqin ilhom tufayli shu kun yozgan narsalarimning hammasi kishining qalbiga yoqadigan va unda taassurot qoldiradigan narsalar bo'ladi».

Qadim zamonlardan boshlab kishilarda, shoirlar, rassomlar, filosoflar o'z asarlarini qandaydir «ilohiy kuchlar» ning ko'rsatishi bilan yaratadilar, degan fikr paydo bo'lganligining sababi ham ana shunda. Ijod qilish vaqtida alohida ilhom keladi degan «ta'limot» yaratilgan. Burjua idealistik psixologiyasi ijodiy jarayonlarga ong aralashmaydi degan va fanga xilof bo'lgan qarashlarni targ'ib qiladi.

Aslida esa shoiming, rassomning, olimning, ixtirochining ijodiy faoliyatida tashqi kuchlar qatnashmaydi, balki bu ijodiy faoliyatda uning o'z kuchlari – uning tajribalari, bilimlari namoyon bo'ladi, tafakkurining, xayolining diqqatining qay darajada o'sganligi namoyon bo'ladi. Albatta, ijodiy ilhomlanish singari murakkab hodisa batamom beixtiyor xayol qilish faoliyatidan iborat bo'lmaydi. Lekin, har holda, beixtiyor bo'ladigan xayol ijodiy faoliyatda katta o'rin tutadi.

SHu bilan birga, ijodiy xayolning mahsuldorligi, asosan, iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan ishlashga bog'liqdir. Xayol faoliyatini qo'zg'atish, tegishli obrazlarni yaratish uchun ulug' kishilarni ham ko'p fikr ishlatishlari, zo'r iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan, ko'p mehnat sarf qilib, tirishib ishlashlari lozim bo'lgan.

Mashhur rassom akademik I.E.Grabarъ kompozitor P. I. CHaykovskiy to'g'risidagi xotiralarida «ilhom haqida» aytilgan quyidagi gaplarni keltiradi:

«Qachon ilhom kelar ekan deb, kutib o'tirib bo'lmaydi,— deydi CHaykovskiy,— zotan, birgina ilhomning o'zi kifoya ham qilmaydi: birinchi galda kerak bo'ladigan narsa – mehnat, mehnat va yana mehnatdir. Men har kuni ertalab ishga boraman va yozaveraman, agar bugun yozganlarimdan hech bir narsa chiqmasa, ertaga shu ishni yana boshlayman, ikki kun, o'n kun bo'lsa ham yoza beraman, shunda ham hech narsa chiqmasa, baribir, umidsizlanmayman, nihoyat, o'n birinchi kun ishlaganimda, qarabsizki, biror kerakli asar paydo bo'ladi».

Asosan ayrim obrazlar, obrazlar kompleksi beixtiyor yaratilishi mumkin, bular ba'zan yangi va yorqin obrazlar bo'lsa ham lekin ayni vaqtda sistemasiz, tartibsiz bo'lishlari turgan gap, xayolda paydo bo'lgan bu chala-chulpa obrazlarni tartibga solmoq, turkumlashtirmok, sistemaga solmoq, yahlit bir narsa yaratmoq uchun fikr va irodaning zo'r berishi, mehnat qilish lozim bo'ladi.

3 XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR.

Xayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi. Xayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo'ladi va har bir shaxsning o'ziga xos

xarakterini belgilaydi .

Ikkinchi tomondan, odamning vujudga kelgan individual xususiyatlari ham uning xayol qilish faoliyatida namoyon bo'laveradi. SHu sababli, xayol qilish jarayonlariga va xayol obrazlarning hosil bo'lishiga odamning dunyoqarashi, ijti-moiy-siyosiy qarashlari va ahloqiy tamoyillari ham ta'sir qilaveradi.

Xayol kengligi va mazmundorligi.

Xayol kengligi voqelikning kishilar xayol faoliyati uchun ob'ekt bo'ladigan sohalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning o'tmishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, yer ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun ob'ekt bo'ladigan ana shunday sohalar jumlasidandir. Odamning xayoli shunday sohalarning naqadar ko'pini o'z ichiga olsa, uning xayoli shunchalik keng bo'ladi. Kishining xayoli ko'pincha real voqelikdan, mavjud bo'lgan va ruyobga chiqarilishi mumkin bo'lgan narsalar doirasidan chetga chiqib ketadi. Buni «sof fantastika sohasi» deb ataydilar, odam ko'pincha o'z orzulari va shirin xayollarida mana shu «sof fantastika sohasi»ga chiqib ketadi.

Xayolning mazmundorligi biror ob'ektga nisbatan xayolda tug'ilayotgan tasavvurlarning boyligi xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. SHuning uchun ham falon kishining xayoli mazmundor (xayoli boy) va falon kishining xayoli kam mazmun (xayoli kambag'al) deb gapiramiz. Xayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kemanding uchishi ham inson fantaziyasi g'oyat yuksak darajaga ko'tarilganligining mahsulidir. Lekin shu kemanding real obrazini yaratmoq va kemanding o'zini yasamoq (qurmoq) uchun katta bilimlardan hamda fizika, ximiya, matematika, astronomiya va shu kabi xilma-xil fanlarning muvaffaqiyatlaridan foydalanish zarur bo'ldi.

Tajriba va bilim xayol jarayonida qayta ishlanadigan materialgina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayol faoliyatining ma'lum bir yo'ldan borishini ham belgilab beradi.

Xayol kuchi.

Xayol kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Biz xayol kuchiga xayolda yaratilayotgan obrazlar voqelikni idrok qilishdan hosil bo'lgan obrazlarga qanchalik yaqinlashganligiga qarab baho beramiz. Ba'zan xayol shunchalik kuchli sur'atda ishlaydiki, biz xayol ob'ektlarini xuddi ko'zimiz bilan ko'rib turgandek, qulog'imiz bilan eshitib turgandek yoki qo'limiz bilan ushlab sezayotgandek bo'lamiz. Bunday hollarda real voqelik bilan fantaziya obrazlari o'rtasida tafovut qolmagandek bo'ladi.

Dikens o'z qahramonlarining tortgan azoblarini va ularning o'lishini tasvirlayotgan vaqtida ularni ko'rayotgandek bo'lib ko'zi ji q yoshga to'lar ekan.

Glinka «Ivan Susanin» operasini yaratgan vaqtida Susaninning polyaklar bilan uchrashib

qolganida g'oyat hayajonga tushganligini eslab, mening ham «sochlarim dikkayib ketdi va badanim jimillab, muzlab qoldi» deb yozadi.

CHaykovskiy o'zining xotira daftarida «Pikovaya dama» operasini yozib tamomlagan kuni «German jon bergan paytda men xo'ngrab yig'lab yubordim» degan so'zlarni qayd qiladi.

Betxoven muzika ohanglarini shu qadar yorqin va aniq tasavvur qilar ekanki, xuddi qulog'ida jaranglab turgandek bo'lar ekan, u tamomila kar bo'lib qolgan vaqtida ham «To'qqizinchi simfoniya» singari ulug' asarlar yarata olganligining sababi ana shunda. A. N. Tolstoy o'z adabiy mahoratini oshirish uchun qanday ishlaganligini hikoya qilib quyidagilarni yozadi: «Men biror narsani ko'z oldimga yaqqol qilib keltirishni mashq qildim. Bora-bora men o'zimdagi bu qobiliyatni shu qadar taraqqiy ettirdimki, ko'pincha biror voqeani eslaganimda, bo'lib o'tgan voqea bilan xayolimdagi voqeani chalkashtirib yuboradigan bo'lib qoldim».

Xayol kuchi avvalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklarining kuchiga bog'liq bo'ladi. Faqat shu bugunnigina o'ylaydigan, shu bugungisiga mag'rur yoki o'zi-o'ziga mag'rur kishilarda xayol juda kuchsiz bo'ladi.

Tasavvur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, buyoqlarda, chertyojlarda, ohanglarda va boshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalandirilganiga bog'liq bo'ladi. Masalan, biz Navoiy, Bobur, Muqimiy asarlarini o'qiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralar ko'z oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi. San'atning asosiy vazifalaridan biri ham shuki, u tomoshabinlar va tinglovchilarning ko'z o'ngida eng jonli va ravshan, juda yorqin va yaqqol obrazlar gavdalandirishdir.

Xayol kuchli hissiyotga bog'liq bo'ladi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tug'iladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham rag'batlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli bo'lsa, xayoliy obrazlar ham shunchalik kuchli, yorqin va jonli bo'ladi. Hissiyoti kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli bo'ladi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlarning xayoliy obrazlari odatda nursiz va zaif bo'ladi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bog'liq bo'ladi. Agar bizning diqqatimiz tevarak-atrofdagi vaziyatni idrok qilish bilan band bo'lsa, u holda xayol jarayoni susayib ketadi. Agar diqqatimiz xayol qilinayotgan ob'ektga batamom band bo'lib qolsa, u holda idrok qilish susayib ketadi. Ba'zan kishi «xayol surib» ketib, tevarak-atrofdagi narsalarni (go'yo ko'rmayotgan va eshitmayotganday) payqamay qoladi.

Kishi uxlagan vaqtida tevarak-atrofdagi hodisalarni idrok qilmaydi, shuning uchun ham xayol jarayoni tush ko'rish tariqasida namoyon bo'ladi va tushdagi narsalar real idrok qilingan narsalardek ravshan ko'rinadi.

Xayol kuchi ko'p daraja kishining umumiy ahvoliga va nerv sistemasining holatiga, kishining tetikligiga yoki charchab qolganligiga, sog'ligiga yoki betobligiga bog'liq bo'ladi.

Ko'p kishilarga ma'lumki, kishining temperaturasi oshib ketganida uning fantaziyasi zo'r berib ishlaydi, uning xayolida paydo bo'layotgan obrazlar g'oyat yorqin va tez-tez takrorlanadigan obrazlar bo'lib qoladi. Bu holda kishining xayoli beixtiyor xayol surish tarzida o'tadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida, fantaziya obrazlari ko'pincha real idrok qilingan narsalardek kuchli va yorqin bo'ladi, Gollyutsinatsiyaga (alohirashga) aylanadi. Gollyutsinatsiyaning o'zi aslida xayolning kuchli namoyon bo'lishidir. Bunday holatda xayoliy obrazlar kishining nazarida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko'pincha real narsalarni ham kishi noto'g'ri idrok qiladi – illyuziya hosil bo'ladi.

Xayol jarayonlarining nerv sistemasining kasallik holatiga bog'liq bo'lgan bu hususiyatlari patologik hodisalar sohasiga taalluqli hususiyatlardir. Biz kuchli xayol to'g'risida ijobiy ma'noda gapirgan vaqtimizda, nerv sistemasining normal holatida o'tadigan xayolni ko'zda tutamiz.

Xayolning realligi.

Xayol jarayonlaridagi voqelik o'zgargan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni to'g'ri aks ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmasligi ham mumkin. voqelikni to'g'ri aks ettirgan obrazlar *real obrazlar* deb aytiladi.

Xayol yaratgan obrazlar turmushda gavdalandirilgan va gavdalandirilayotgan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta ko'rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham real xayol bo'ladi.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham ruyobga chiqmaydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlari kosmosda bir necha o'n million kilometr masofani bosib o'tdilar. Endi biz Oyga, Marsga, Veneraga, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Binobarin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mumkin bo'lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan bo'lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, san'atning hamma turlari mana shunday real xayol mahsullaridir. Maktab o'quvchisining «kelgusida qahramon bo'laman» degan orzusi va shu orzuning haqiqatan amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir. Kuchli real xayol ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan ko'rishning eng muhim tarkibiy bo'laklaridan biridir. Masalan, K. E. TSiolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayol qilish quvvatiga ega edi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «SHuni aytishni mumkinki, TSiolkovskiy o'zining «Erdan tashqarida» degan kitobida men o'zim uchgan vaqtda ko'rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga ko'tarilgan insonning ko'zi oldida gavdalangan olamni TSiolkovskiy hammadan ko'ra ravshanroq tasavvur qilgan edi».

Xayolning realligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tanqidiy tafakkurning qay darajada o'rganilganligiga va odamning turmush tajribasi bilan qay darajada aloqasi borligiga bog'liqdir.

Xayolda yaratilayotgan obrazlar amalda ruyobga chiqarilmaydigan bo'lsa yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir narsa bo'lsa, bunday xayol real xayol bo'lmaydi. Xayoli mana shunday real bo'lmagan kishilarni «quruq xayolparast» «fantazyor», deb aytadilar. P u c h fantaziyaachilar xayolparastlar ko'pincha shaxsiy tajribasi oz, bilimi kam, tanqidiy tafakkuri o'smagan, irodasi kuchsiz, turmush tajribasi bilan tuzuk bog'lanmagan kishilardir. Bular g'ayrati yo'q, lapashang kishilardir. Ularning fantaziyasi hech bir narsa bilan chegaralanmaydi, hech bir narsa bilan nazorat qilinmaydi, shuning uchun ham ular juda g'alati, aqlga sig'maydigan va amalga oshmaydigan obrazlar yaratishlari mumkin.

Xulosa .

Xayol jarayoni ongimizning mazmunini faqat biz idrok qilgan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilangina boyitib qolmasdan, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham boyitadi, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham boyitadi.

SHunday qilib, xayol tufayli olam bizning ongimizda kengroq, va xilma-xilroq bo'lib aks etadi, bizning nazar doiramiz kengayib, shaxsiy tajribamiz doirasidan ancha chetga chiqadi.

Xayol boshqa psixik jarayonlarning faoliyatini boyitadi.

Xayol natijasida bizning idrokimiz, garchi hamisha raso bo'lavermasada, lekin, har holda, to'liqroq va yorqinroq bo'ladi. Masalan, nutq badiiy suratlar, muzika va boshqa shu kabi san'at asarlarining qanchalik to'liq idrok qilinishi ko'p darajada xayol faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Xayol faoliyati qanchalik kuchli bo'lsa, shunchalik mukammal, mazmuni ham shunchalik keng idrok etiladi.

Xayol jarayonlari xotira faoliyatida kattagina o'rin oladi. Xayolda yaratilayotgan tasavvurlar esga olib qolish vaqtida va esga tushirish vaqtida bog'lanishlar vujudga keltirish uchun tayanch bo'ladi. Xotira tasavvurlarining mazmuni ko'pincha xayol faoliyati bilan o'zgartiriladi va to'ldiriladi.

Xotira tasavvurlari kabi, xayol tasavvurlari ham tafakkur uchun tayanch material bo'ladi. Tafakkurning umumiyashtirish, abstraktsiyalash, konkretlashtirish kabi jarayonlari xayolga ko'p daraja bog'liq bo'ladi. Jumladan, tafakkur jarayonlaridagi yaqqollik ko'p jihatdan xayol faoliyati tufayli hosil bo'ladi.

Xayol yaratib berayotgan obrazlar, shuningdek, xayol jarayonlariniig o'zi ham har xil hissiyotlarimiz uchun eng boy manbadir. Xayol faoliyati tufayli tug'iladigan hislar ko'pincha ancha kuchli va

barqaror hislar bo'ladi.

Xayol tufayli odam o'z tevarak-atrofidagi voqelikni idrok qilib va o'z turmushining o'tmishidagi hodisalarni esga tushirish bilan bog'liq bo'lgan tuyg'ularni his qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, kelajak to'g'risidagi–kutilayotgan yoki istakdagi narsalar, orzu va maqsadlar to'g'risida tasavvurlar tug'dirgan tuyg'ularni his qiladi. Masalan, tilakdagi maqsadni tasavvur qilish kishida ijobiy hislar tug'diradi, bunday hislar esa kishini tetik qiladi va uning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi. CHunonchi, charchab qolgan kishi o'z mehnatining natijalarini tasavvur qilganida, bu tasavvur uning ishini bitkazishiga yordam beradigan kuch va tetiklik bag'ishlaydi.

Albatta, xayol tufayli shunday obrazlar ham tug'iladiki, bu obrazlar salbiy hislarni: sog'inish, ma'yuslik, qo'rqish, sababsiz g'azablanish va boshqa shu kabi hislarni vujudga keltiradi yoki kuchaytiradi. SHunday ham bo'ladiki, xayol jarayonlarining o'zi salbiy emotsional holat sababli, ya'ni yomon kayfiyat, ko'ngil g'ashlik, xavotirlik va boshqa shu singari holat sababli vujudga keladi va bu holat o'sha protsesslarni kuchaytiradi, so'ngra esa vujudga kelgan tasavvurlar o'sha salbiy hislarni tag'in ham kuchaytirib yuboradi. Hammaga ma'lumki, qo'rqqoq kishilar hatarli ahvolni tasavvur qilishlari bilanoq xaqiqatda bo'lishi mumkin bo'lganidan beshbattarroq enka-tenkalari chiqib ketadi.

Xayol faoliyati bizning ijtimoiy hislarimizni do'stlik va jamoizm hislarini ko'p darajada kuchaytiradi. Xayol tufayli odam o'zini boshqa kishining o'rnida deb tasavvur qilishi, uning hislari va intilishlari bilan yashashi, hayrihohlik, birdamlik deb ataladigan va boshqa shu kabi tuyg'ularni his qilishi mumkin.

Xayol bizning irodamizni ishlatishimizda ham katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, odam bir ishga kirishmasdan oldin o'z oldiga muayyan maqsad qo'yadi, shu maqsadga erishish yo'llarini va vositalarini belgilab oladi, o'z harakatlarining natijalarini tasavvur qiladi, rejalashtiradi. Mana shu tasavvurlarning hammasi esa xayol vositasi bilan vujudga keltiriladi. SHu sababli, irodasi kuchli, o'tkir, xarakteri mustahkam kishilarda xayol ham juda o'sgan bo'ladi. Inson faoliyatining hamma turlarida: o'yinda, o'qishda, mehnatda, fan va ijodiyotda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi o'yinlar – asosan, bolalar fantaziyasining namoyon bo'lishidir. Bolalarning ijodiy o'yinlarida ularning organizmi kamol topadi va mustahkamlanadi, aqli, irodasi, ma'naviy va estetik hislari o'sadi.

Xayol bo'lmasa, o'qish ishlarining samarali bo'lishi mumkin emas. O'quvchilar o'zlari bevosita idrok qilolmaydigan narsalar to'g'risidagi bilimlarni xayol mavjud bo'lganidagina yaqqol tushunib bilib olishlari mumkin. CHunonchi, o'quvchilar geografiya va tarixga doir bilimlarni mana shu tariqa yaqqol idrok qiladilar.

Xayol jarayoni o'quvchilarga darsda, mavhum, abstrakt shaklda berilayotgan materialni konkretlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar matematikaga, grammatikaga va boshqa fanlarga

doir misollarni ko'p jihatdan xayol ishtiroki bilan «o'ylab topadilar» va tanlab oladilar.

Xayol bo'lmasa, odamning mehnat qilishi ham mumkin bo'lmaydi. Mehnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad oldindan belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalar berishi oldindan tasavvur qilinadi. SHunday qilinmasa, ishlab bo'lmaydi. Erishilmoqchi bo'lgan maqsadni belgilash, oldindan ko'rish, chamalashning o'zi shu maqsadni va natijalarni xayolda tasavvur qilish demakdir, xayolning bo'lishi insonning har qanday ishni ijodiy bajarishiga yoki bu ishga ijodkorlik elementlarini kiritishga imkon beradi. Aks holda mehnatning har bir turi ilgari o'rganib olingan usullar, priyomlar va harakatlarni shunchaki takrorlash yo'li bilangina bajarilishi mumkin.

Ilmiy kashfiyotlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahamiyati bo'lgan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli ayniqsa katta.

Gipoteza- haqiqiy sabablari noma'lum bo'lgan hodisalarning faktlarni izohlamok uchun fanda qo'llaniladigan tahmindir. Odatda, gipotezalarning ko'pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlar yoki farazlar asosida vujudga keladi. Vujudga keltirilgan gipoteza eksperimentlar qilish yoki faktlar tanlash yo'li bilan tanqidiy ravishda tekshirib ko'riladi. Eksperimentning natijalari va to'plangan faktlar shu gipotezaning rostligini tasdiqlasa, u holda gipoteza ilmiy nazariya bo'lib qoladi. Masalan, qadimiy fiziklar va astronomlar meteorlarning va yulduzlar uchishining sabablarini izohlashga urinib, bu hodisalar Yerdagi qattiq moddalarning bug'lanishidan boshqa narsa emas, suv bug'lari kabi mazkur qattiq moddalarning bug'lari ham yuqori ko'tarilib va so'ngra lovillagan toshlar holida yerga tushadi deb faraz qilgan edilar. Lekin bu gipoteza faktlar bilan isbot bo'lmaganligi sababli rad qilindi. So'ngra, mana shu hodisalarni meteorlarni izohlamok uchun boshqa bir gipoteza vujudga keltirildi: Oyda vulqonlar bor, shu vulqonlar g'oyat zo'r kuch bilan lava chiqarib turadi, bu lavaning bir qismi meteoritlar tariqasida yerga tushadi deb faraz qilindi. Lekin bu gipoteza ham isbot bo'lmadi: Oyda hech qanday vulqon yo'qligi va lavalarda chiqarmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Keyingi vaqtlarda bunday gipoteza vujudga keldi: shu gipotezaga ko'ra, benihoya ko'p miqdorda kichik va mayda jismlar bor, planetalar singari, bu jismlar ham quyosh atrofida aylanib yuradi. Ba'zan bu jismlar Yerning tortish kuchi doirasiga tushib qoladi, buning natijasida ular yerga tushadi. Bu gipoteza xaqiqatga eng yaqinroq bo'lib chiqdi va hozirgi vaqtda hamma tomonidan qabul qilingan ilmiy nazariya bo'lib qoldi.

Gipotezalar ilm-fanning olg'a borishi uchun muhim shartdir.

Odamning butun ijodiy faoliyatida xayolning juda katta ahamiyati bor, xayol bo'lmasa, qishloq xo'jaligida novatorlik, texnikada ixtirochilik va barcha san'at tarmoqlari ham bo'lmagan bo'lar edi.

Albatta, real xayolgina inson faoliyatida ana shunday ijobiy ahamiyatga egadir.

Aksincha, real bo'lmagan xayol-quruq xayolparastlikdir, bunday quruq xayolparastlik har qanday faoliyatga to'sqinlik qiladi. Keng, mazmunli, kuchli va real xayolgina inson faoliyatining hamma sohalarida ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi, albatta. Mana shunday xayolni o'stirish aqliy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yoxati

1. Umumiy psixologiya. A.V.Petrovskiy ta'rifida. T.1992.
2. "Psixologiya" qisqacha izohli lug'at. T. 1997.
3. Davletshin M.G, T'ychieva M. Umumiy psixologiya. T.2002.
4. Nemov R.S. Psixologiya. T. 1998. 1-t
5. Karimova V.M. Psixologiya. T. 2000
6. Psixologiya. Ma'ruza matni. T. 2001.